

Merete Birkelund, *Troldkvinden og hendes anklagere. Danske hekseprocesser i det 16. og 17. århundrede med bilag om processerne i Østjylland*. Arusia – Historiske Skrifter III. 1983.

De europæiske hekseforfølgelser har været genstand for interesse lige siden hekseprocessernes tid, og mange også vidtløftige teorier er blevet fremsat om dette emne. Spørgsmålene om f.eks. forfølgelsernes årsag og hekseanklagens baggrund i en magisk realitet er blevet besvaret forskelligt ud fra teologiske, økonomiske, sociologiske, historiske, antropologiske og senest kvindepolitiske paradigmer. Centrum for spørgsmål og svar er *heksen* og de forestillinger, der knytter sig til denne. *Heksen* kommer til udtryk i de europæiske processer, hvor de samme træk til stadighed gentages i tilståelserne – hekseabbat, djævelpagt, Satandyrkelse, børnespisning og kollektiv troldom er blot nogle enkelte karakteristika. Svarene kan tage udgangspunkt i figurens imaginaritet og søge forfølgelsens årsag andetsteds, eller de kan tage udgangspunkt i antagelsen om en faktisk eksisterende, eventuelt oprindelig hedensk kult med dyrkelse af 'den hornede gud'.

Med de senere års forskning er det efterhånden blevet klart, at der ikke fandtes en 'heksekult' og at processerne ikke kan ses som en udrensning af rester af en middelalderlig overtro i en sidste opblomstring. Tværtimod synes *heksen* at være en nyskabelse i teologiske og lærde kredse i det 15. århundrede, som det er beskrevet af bl.a. H.R. Trevor-Roper og Norman Cohn¹. I den tidlige middelalder søgte kirken stort set at undertrykke troen på hekse, der ligesom heksebrændinger opfattedes som hedensk. Der var trolddomssager i Europa i middelalderen, men disse var få og spredte. Først med 15. århundrede sker den afgørende ændring, der forbinder trolddom (maleficium) med djævelen

og kætteri, således som det er udtrykt i *Malleus maleficarum* ('Heksehammeren') i 1486.

Det er formodentlig gennem teologer, at dette nye heksebegreb kommer til Danmark, hvor det viser sig i Christian IV's lovgivning i 1617. Det er imidlertid et spørgsmål, hvor vidt accepteret og udbredt det var i Danmark i den tid, hvor processerne fandt sted. Det er bl.a. dette forhold, som tages op i *Merete Birkelunds* inspirerende bog om hekseprocesser i Danmark i det 16. og 17. århundrede.

Merete Birkelund fastslår i sin indledning, at hendes resultater ikke udgør en ny hekseteori. Hensigten er at fremlægge et kildemateriale, at fortælle hvor meget – og hvor lidt –, der kan udtrages heraf, og at præsentere historikerens arbejdsproces.

I et område, der i høj grad er præget af traditioner og gængse forestillinger (hvem er ikke klar over, at heksene fløj til Bloksbjerg ridende på kosteskafter?) og vidtløftige teorier, der ofte bygger på traditionerne, er det gavnligt at få præsenteret det givne materiale, dets begrænsninger, og at få nye aspekter på materialet. Et brud med den gængse forestilling og en insistering på samtidigheden ligger allerede i titlen med anvendelsen af betegnelsen *troldkvinde* i stedet for *heks*. Ordet *heks* findes i det danske materiale, der vedrører processerne, anvendt uhyre sjældent og altid sent i perioden. Betegnelserne, der anvendes, er netop *troldfolk*, *troldmand*, *troldkone* og *troldkvinde*.

Troldkvinden og hendes anklagere er ikke så meget et forsøg på forklaring af processernes opkomst og årsag, som en bestræbelse på at beskrive, analysere og forstå processerne i forhold til deres samtid og de umiddelbare omgivelser. Den europæiske baggrund og de hjemlige teologiske kommentarer til 'maleficium' spiller kun en lille rolle som kildemateriale i undersøgelsen.

De behandlede kilder er overvejende retsdokumenter, som naturligt udgør de bedste kilder til processerne. Merete Birkelund foretager sin undersøgelse på to niveauer: 1. en lokalundersøgelse af 26 trolddomssager og 20 udlæggelsessager i tre østjyske len (Aarhusgård, Skanderborg og Åkjær) på basis af originalt utrykt materiale (landstingsdomsbøger og lensregnskaber), og 2. en

generel undersøgelse af processer i Danmark på grundlag af domssamlinger, kirkehistoriske samlinger, lokalhistorisk litteratur osv. Denne generelle undersøgelse udgør i bogens sammenhæng en kontekst til perspektivering og korrektion af det østjyske materiale. I bilagene I - III (pp. 129-171) findes lovparagraffer vedrørende trolddom, referater af sager i lokalundersøgelsen samt oversigtsskemaer over resultater fra såvel den generelle som den lokale undersøgelse. I sammenhæng med en kilde liste findes desuden en grundig litteraturliste over emnet (pp. 118-128).

Merete Birkelunds indfaldsvinkel er overvejende juridisk svarende til det anvendte kildemateriale. I afsnittene 6 (pp. 26-40) og 8 (pp. 49-56) gives en fremstilling af tidens almene juridiske system med en gennemgang af trolddomslovgivningen, definition af trolddomsforbrydelsen, den processuelle fremgangsmåde og de afsagte domme. Den resterende del af fremstillingen er en undersøgelse af de oplysninger, der gives om de anklagede og anklagerne, anklagernes indhold og af de vidnesbyrd, der kan uddrages om de metoder, der blev anvendt/troedes anvendt i trolddomsudøvelsen. Denne del af bogen, der bevæger sig ind i mere generelle forklaringsforsøg, afsluttes med en kort diskussion af trolddomsanklagens funktion og en opsummering af bogens vigtigste pointe, nemlig den skelnen, der i retsdokumenterne viser sig imellem henholdsvis en lærd teologisk og en folkelig forståelse af trolddom.

De to trolddomsforståelser viser sig i materialet i forskellen mellem anklager og tilståelser. De danske processer afviger fra de fra Centraleuropa kendte *inkvisitoriske* processer, idet man i Danmark bevarede en *akkusatorisk* procesform. Denne juridiske forskel begrundes, at de danske retsakter væsentligst indeholdt *anklager* i modsætning til meget af de øvrige europæiske materiale, der væsentligst består af *tilståelser*. Tilståelser indgår også i det danske materiale, men de forekommer hyppigst efter domsafsigelsen, hvor *pinligt forhør* blev iværksat og er, mener Merete Birkelund, resultat af spørgeteknik. Det er således karakteristisk, at sagerne skifter afgørende karakter efter dom.

Efter den akkusatoriske procesmåde forudsætter en retssag, at en sagsøger indstævner en modpart. Sagsøgeren er i disse sager hovedsagelig den eller de privatpersoner, der anser sig for forurettede af den troldkyndige. Bevisførelsen f.eks. i form af bevidning af trolddomsrygte er vigtigere end tilståelse fra den anklagede.

Anklagepunktet er den konkrete forvoldte skade mod mennesker, mens midlet (trolddom) i den folkelige forståelse kun indgår som bevis på den anklagedes skyld. Det er således karakteristisk, at den hvide magi, til trods for at den er omfattet af lovgivningen, ikke indgår som et anklagepunkt i de danske processer. For den teologiske opfattelse, således som den er udtrykt i *Heksehammeren* og overtaget af de danske reformatorer, er tyngdepunktet et andet sted. *Trolddom* er her ikke blot et middel til opnåelse af forbudte hensigter. Det centrale er den synd, der ligger i ved pagt med djævelen at skaffe sig rådighed over sådanne midler. Hvor den folkelige forståelse fastholder forbrydelsen mod mennesker, er der i den teologiske forståelse tale om forbrydelsen mod Gud. Den officielle teori, der kommer til udtryk i lovgivningen udgør processernes rammer, har bekæmpelsen af en hemmelig djævlekult som formål. I de faktiske sager vedbliver imidlertid skadesforholdet at være hovedpunktet.

Retsreferaterne af trolddomsprocesserne er værdifulde kilder først og fremmest til selve processerne, men måske især til det de lader ane om datidens dagligliv, hvor *trolddom*, *forgørelse* osv. har spillet en stor rolle. Det er analysen af trolddommen på landsbyplanet, hvorfra sagerne rejses, der har Merete Birkelunds interesse. Processerne ses, i det omfang kilderne tillader det, i den snævre kontekst, der er lokalsamfundet. Selve lovgivningen, processernes opkomst og ophør bliver i gennemgangen de rammer, der omgiver analysen af den traditionelle trolddomsforståelse, og er ikke selv genstand for analyse. Afgrænsningen af det lille lokalsamfund giver mulighed for at arbejde med det reelle indhold i sagerne og med forklaringen af trolddomsanklagens funktion og baggrund. Det afgrænsede lokalsamfund er i mange henseender lig de samfund, antropo-

logerne studerer, og netop indenfor hekseforskningen har antropologien i de senere år været inspirationskilde til studier, hvor resultater fra feltarbejde i ikke-europæiske samfund inddrages. Merete Birkelund henviser i sin indledning til en inspiration fra en historisk-etnologisk model, der har det formål ” . . . at tilvejebringe et funktionelt og strukturelt billede af hekseri i europæiske samfund” (11). Merete Birkelund nævner bl.a. K. Thomas og A. Macfarlane, der har foretaget undersøgelser af hekseri i engelske landsbysamfund². Sådanne studier har ydet meget væsentlige bidrag til belysning af det komplekse fænomen, de europæiske hekseforfølgelser udgør. Netop kompleksiteten forekommer imidlertid at udgøre et problem i forhold til analysen på landsbyplanet. Afgrænsningens ’bagside’ er etableringen af et lukket rum, hvor eksterne faktorer, som i dette tilfælde processernes opkomst og ophør, må forblive uden for de afstukne rammer. Forklaringerne på processerne henlægges til landsbyniveauet, hvor trolddomsforklaring og udpegning af troldfolk formodentlig ikke har været et nyt træk. Derved fremstår processerne i det store og hele som udtryk for lokal-samfundets behov, mens den ændring, der ligger i etableringen af de lovmæssige rammer ikke kan indfanges.

Merete Birkelund gennemgår i afsnittene 9-14 (57-103) de involverede personer (med hensyn til køn, alder, social status og sociale relationer), anklagernes indhold (hvilke skader), rækkevidde (socialt og geografisk) og årsag. Billedet, der viser sig i den meget interessante og grundige undersøgelse, har typisk ældre og enlige kvinder som den anklagede med en lav social status og ofte marginal placering. Et vigtigt træk er også *trolddomsrygtet*. Sagerne er geografisk og socialt begrænsede, således forstået af de involverede parter kender hinanden og befinder sig indenfor det samme sociale rum. Skaderne er, som nævnt, konkrete individuelle skader på menneskers eller dyrs helbred, på ’mælkende’ osv. Hændelsen, der iværksætter trolddomsanklagen, er typisk nabokonflikter, skænderi, tiggeriafslag og lignende forhold.

Merete Birkelund afholder sig fra en eentydig forklaring på trolddomstro og -anklage og fremlægger i stedet flere forklaringer indenfor forskellige paradigmer. Det kan synes, som om Merete Birkelund er stillet i en ikke ufrugtbar konflikt med hensyn til spørgsmålet om trolddomsanklagens realitet eller imaginariet, dvs. trolddomsudøvelsens eventuelle realitet.

Ifølge kildematerialets karakter er det hovedsagelig anklagerens synsvinkel, der er repræsenteret, og med spørgsmål som: hvorfor forekommer trolddomsforklaring og -anklage, hvorfor udpeges netop de mennesker som skyldige osv. ligger den grundlæggende antagelse, at anklagen faktisk er falsk, hvorved der også sættes spørgsmål ved trolddomsudøvelsens realitet.

Ved sin korte forskningshistoriske gennemgang og i løbet af fremstillingen sætter Merete Birkelund spørgsmålstegn ved teorier, der med antagelsen af en faktisk 'heksekult', søger at forklare denne ved 'social protest', 'kvindeoprør mod patriarkatet', 'hysteri', 'overleveret hedensk kult' osv. På den anden side er der heller ikke tale om en helhjertet tilslutning til de teorier, der vægter de sociale og klassifikatoriske aspekter ved udpegningen af trolddom og troldfolk. I sin behandling af samspillet mellem trolddomsrygte, konflikter, hændelse og forklaring på hændelser inddrages imidlertid hovedsageligt antropologiske synsvinkler.

Det hedder i afslutningen: "Forbrydelsens imaginære og 'åndelige' karakter gør det vanskeligt for historikeren at afgøre, om de anklagede var skyldige i den forstand, at de havde til hensigt at skade ofret" (og videre) "(. . .) jeg er dog ikke i tvivl om, at *noogle* troldkvinder har haft den onde vilje og har benyttet deres rygte som et våben mod omverdenen" (116).

Merete Birkelund understreger i denne forbindelse det forhold, at trolddomsforbrydelsen ikke var imaginær i samtiden, men var led i en verdensforståelse, hvor personlige årsagsforklaringer dominerede, hvorfor forbrydelsen for anklageren stod som noget absolut gørligt. I afsnittet om *Trolddomsanklagens Funktion* (afsnit 16, 113-115) præsenteres en teori om trolddom som forklaring: Trolddomsanklagen ses her som et

udtryk for en trolddomstro, der har en årsagsforklarende funktion, idet troen forsyner en uforklarlig hændelse med en årsag, som anskueliggøres ved udpegningen af en forbryder. Merete Birkelund er tilsyneladende i overensstemmelse med E.E. Evans-Pritchards resultater i monografien om Zande magi³. Evans-Pritchard taler imidlertid om en klassifikation af hændelser, der forklarer relationen mellem mennesket og hændelsen og dermed fjerner tilfældigheden. Denne klassifikation sker på baggrund af et semantisk univers, hvis kontekst også rummer den reelle eksistens af magi som handlingsystem. I Merete Birkelunds fremstilling forekommer usikkerhed og hændelse at have en så fremtrædende rolle, at selve trolddomstroen bliver en funktion af usikkerheden. Magien eller trolddomstroen bliver et resultat af et behov for forklaring og altså et rent forklaringsystem. Ikke desto mindre optræder der i materialet folk, der udøver magi (hvid), og Merete Birkelund har da også helliget et afsnit (afsnit 13, 93 ff.) til en gennemgang og eksemplificering af trolddomsudøvelsens metoder.

De udpegede *trolfolk* tilhører, som det fremgår af materialet, ikke enhver kategori. Det overvejende flertal er kvinder. I anklagerne er det især ældre kvinder, mens der i de europæiske processer er tale om, at efterhånden alle aldersklasser og begge køn anklages. Den lærde hekseteori tillagde kvinder større tilbøjelighed til trolddom, men der er i Danmark tale om et formodentlig traditionelt trosmønster snarere end om en nyskabelse.

Merete Birkelund tager spørgsmålet om kvinders dominans op og fremlægger forskellige forklaringer. Der peges på kvinders rolle i konfliktsituationer, hvor de i modsætning til mænd i højere grad var henvist til den verbale udveksling. Netop talen og truslen må, mener Merete Birkelund, være væsentlig i et univers, hvor ord opfattedes som havende fysisk magt. Forudsætningen for at skænderiet giver sig udslag i en trolddomsanklage er imidlertid hyppigt, at den ene part har trolddomsrygte (66). Spørgsmålet, hvorfor netop kvinder især havde trolddomsrygte, står da tilbage. Merete Birkelund stiller sig skeptisk overfor teorier, der ser hekseprocesser som specifikke kvindefølgelser

og fremfører, at der her ofte er tale om projicering af den nuværende kvindebevægelse tilbage i historien (58).

Merete Birkelund forsøger en forklaring, som i stedet for *kvinden* understreger *det kvindelige* som udgangspunkt. Anklagerne drejer sig hyppigst om skade på helbredet og livet som helhed. Hermed understreges ikke en kvindefjendsk holdning, men snarere bagsiden af kvindeligheden, hvis forside er det livsskabende og livgivende. I forbindelse med denne tolkning er de anklagedes alder af betydning. På trods af materialets sparsomme oplysninger peger disse mod kvinder over den fødedygtige alder, dvs. kvinder, hvor den livgivende evne er faldet bort og hvor dennes bagside måske tænktes at være koncentreret (59 ff.).

Denne analoge relation mellem liv og død manifesteret i det kvindelige er ingeniørlunde ukendt i *religionshistorisk sammenhæng* og forekommer at være et givtigt udgangspunkt for videre studier af emnet. I en sådan sammenhæng kunne det spørgsmål måske forfølges videre, nemlig hvorvidt udpegningen af *troldkvinder* blot er socialt klassifikatorisk, eller om kvinder faktisk har været trolddomskyndige. Når man troede, at nogle kvinder udøvede magi, forekommer det ikke urimeligt, at der var nogle, der faktisk udøvede magi – ikke i den forstand at de udnyttede et trolddomsrygte, men således at de udnytter en viden, de har tilegnet sig og naturligvis tror på. Dette er ikke ensbetydende med at man er tilbage i spørgsmålet om 'heksekulten'. Magi er netop karakteristisk derved, at den ikke udgør et system, som er sammenligneligt med en teologi, hvorfor enhver bestræbelse på en rekonstruktion formodentlig altid vil komme til kort.

Distinktionen mellem *hekseri* og *trolddom* henviser til en skelnen, der foretages af Evans-Pritchard og andre antropologer efter ham. Distinktionen beskriver hekseri som en iboende, medfødt kraft i en person, mens trolddom udføres ved hjælp af specielle teknikker. Merete Birkelund mener ikke, at denne skelnen er gyldig for danske forhold i det 16. og 17. århundrede, men i den sammenhæng er det måske værd at bemærke, at Evans-Pritchards Zande-studier netop forholder sig til Zande-

forhold og aldrig har været tænkt som et generelt taksonomisk begrebsapparat.

Der forekommer at optræde en skelnen mellem hekseri og trolddom hos Merete Birkelund – en skelnen, der forholder sig til de to planer, der støder sammen i processerne, hvor de lærdes 'heks' for en tid materialiseres gennem landsbyens troldkvinde'. Med J.C. Froehlichs bestemmelser af *magicien* og *sorcier*⁴ kunne man måske karakterisere *heks* som ikke-eksisterende, mens *troldkvinde* kan betragtes som en eksisterende troldkyndig kvinde.

Troldkvinden og hendes anklagere giver mange nye indsigter. Vigtigst forekommer erkendelsen af de to trolddomsbegreber at være, men bogen er generelt prisværdig i sin fremlæggelse af materialet, dets muligheder og udsagnsevne. Desuden indebærer bogen en tiltrængt nedbrydning af de hårdnakkede og traditionelle forestillinger om hekse, samtidig med at der åbnes op for nye aspekter og spørgsmål.

Noter

1. Trevor-Roper, H.R., *The European Witch-Craze of the 16th and 17th Centuries*, Harmondsworth 1969. Cohn, Norman, *Inner Demons. An Enquiry Inspired by the Great Witch-Hunt*, London 1975.
2. Thomas, Keith, *Religion and the Decline of Magic. Studies in Popular Beliefs in Sixteenth and Seventeenth Century England*, Harmondsworth 1978. Macfarlane, Alan, *Witchcraft in Tudor and Stuart England. A Regional and Comparative Study*, London 1978.
3. Evans-Pritchard, E.E., *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande*, Oxford 1937.
4. Froehlich, J.C., "Sorciérs et magiciens: question de mots". *Afrique et Asie* 83/84, Paris 1968, 74-79.

Grete Schmidt Poulsen

Ekstern lektor, cand.mag.

Institut for Religionshistorie

Aarhus Universitet